

OSMANLI DEVLETİ'NİN 1684 AVUSTURYA-MACARİSTAN SEFERİ HAZIRLIKLARI VE BUNLARIN AFYONKARAHİSÂR KAZÂSINDA HALKA YANSIMALARI

Gürsoy ŞAHİN*

ÖZET

Afyonkarahisâr şehri, XVII. yüzyılın sonlarında Anadolu Eyaletine bağlı bir sancak merkezidir. Osmanlı Devleti'nin XVII. yüzyıl sonlarında Avusturya-Macaristan ile çok uzun süren savaşlara girmesi Afyonkarahisâr'da sosyal hayatı etkilemiştir. Sefer hazırlığı için halktan sürekli vergiler toplandığı gibi sosyo-ekonomik hayatta bazı huzursuzluklar meydana gelmiştir. Bu tarihte Afyonkarahisâr şehrinin tarihi, Osmanlı Devleti'nin genel durumuna ışık tutabilir.

Anahtar Kelimeler: XVII. Yüzyıl Sonu, Afyonkarahisâr, Sosyo-Ekonomik Yapı.

ABSTRACT

The Preparations of Ottoman State For Austria-Hungaria War (1684) and Its Reflections to The People of Afyonkarahisâr

At the end of XVIIth century, Afyonkarahisâr city was a sancak center depended on Province of Anatolia. At the end of the XVII. century, long wars between Ottoman State and Austria-Hungaria have affected the social life in Afyonkarahisâr. Due to the preparations for the war, some taxes were imposed and some unrests appeared in the socio-economic life. In these

---

* Tarih Uzmanı, Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

In these dates, the history of Afyonkarahisâr city might lighten the general situation of Ottoman State.

Key Words: *The end of XVII. Century, Afyonkarahisâr, Socio-economic structure.*

Devletlerin esas vazifeleri iki gerekçeye dayandırılabilir. Biri memleket içinde sosyal adaleti kurarak halkın haklarını hukuk çerçevesinde korumak, diğeri sınırları düşman saldırısına karşı korumaktır. Osmanlı Devleti'nde klasik dönemde bu esasların gerçekleştirilmesine çalışıldığı bilinmektedir (Ahmed Cevdet Paşa, 1994). Ancak zamanla Osmanlı Devleti'nin başta askeri, siyasi ve ekonomik olmak üzere bir çok alanda eski gücünü kaybettiği de herkesin malumudur.

Genel olarak Osmanlı Devleti'nin XVII. yüzyılın sonlarında gerilemeye başladığı kabul edilmektedir. Bu dönemde başlayan Türk yenilgileri ve özellikle 1683 Viyana Bozgunu, Avrupalı devletlerde Türklerin yenilebileceğini gösteren bir alamet sayılmış ve Türklere karşı bir "*mukaddes ittifak*" kurulmuştur. Böylece Osmanlılar 1699 senesine kadar ilk önce üç ve daha sonra dört devletle on altı sene muharebe etmiştir (Danişmend, 1972). Bu savaşlarda özellikle Avusturya-Macaristan cephesindeki mağlubiyetler bir silsile halinde devam etmiştir.

Bu sırada Osmanlı Devleti'nde Köprülü Fazıl Mustafa Paşa idareyi ele almış ve devletin kötü gidişini az da olsa yavaşlatmıştır. Bu dönemde Osmanlı ve Avusturya Devletleri uzun süren savaşın ağırlığını iyice hissettiklerinden barış için ara sıra girişimlerde bulunmuşlar ise de bir sonuca ulaşamamıştır. Savaşın daha fazla uzaması, barışın biran önce yapılması gerektiğini gündeme getirmiştir. Fakat Osmanlı Devleti elden çıkan toprakların hiç olmazsa bir kısmını geri aldıktan sonra barış yapma eğilimindeydi. Ancak Anadolu'daki asayişsizlik ve Rumeli'deki Hıristiyan tebaanın isyanları ve son olarak Irak taraflarındaki olumsuz gelişmeler, Osmanlı'nın durumunu iyice güçleştirmiştir. Bu şartlar altında 26 Ocak 1699 tarihinde Karlofça Antlaşmasının imzalanması ile Osmanlı ordusunun yeniden tertip ve yeni usullere göre harp etmesinin gerekliliği anlaşılmış oluyordu. Bu arada Osmanlıların askeri kudretinin önemli ölçüde zaafa uğradığı ortaya çıkmış ve asırlarca süren düşman üzerindeki Türk kudreti silinmeye başlamıştır (Uzunçarşılı, 1983).

Bizim çalışmamızda üzerinde duracağımız konu; 1684 yılında Avusturya-Macaristan cephesindeki mücadeleler ve neticesinde alınan yenilgiler üzerine Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu "*büyük harp hazırlıkları*"nın (Hammer, 1986, s. 98-102; Danişmend, 1972) Afyonkarahisâr'da halka yansımaları olacaktır.

I. ASKERİN GÖREV YERİNE GİTMESİ VE YENİ ASKER YAZILMASI TALEPLERİ

Osmanlı Devleti, diğer bazı şehirlerine olduğu gibi Afyonkarahisar'a da 1684 senesinde Avusturya-Macaristan Devleti ile yapılan savaşlar ile ilgili emirler göndermiştir. Gönderilen bu emirlerde, genel olarak sefer görevi bulunan askerlerin, buldukları yerlerden bir an önce görev yerlerine gönderilmeleri (Mustafa Nuri Paşa, 1992; Uzunçarşılı, 1983) ve bölgede bulunan eşkıyanın en kısa sürede yakalanması tekrarlanmaktadır (Afyon Şer'iyeye Sicili-A.Ş.S., 554/367, 368, 369, 478, 480).

Bu tip fermanlarda, 1686 senesinde “*Engürüs*” (Macaristan) üzerine sefere çıkılacağından bölgede bulunan sipahi ve silâhtar halkının bir an önce Edirne’de hazır bulunması gerektiği bildirilmektedir (A.Ş.S., 554/481, 482, 483). Konuyla ilgili belgelerde; “*Edirne’den Haleb’e varıncaya kadar Anadolu’nun sağ kolunda bulunan kâdıların, Anadolu’da sefer-i hümayuna memur olan züama, erbâb-ı tumâr, yeniçeri, cebeci, topçu ve altı bölük halkı, dergâh-ı mualla mutasarrıfları, defter-i hakânî kâtibleri ve şâkirdleri ile bütün asker taifesinin*” Edirne’de hazır bulunmak üzere gönderilmesi bu sırada fazla vakit harcanmaması istenirken (A.Ş.S., 554/371, 372, 373, 374) görev yerlerine gitmeyip “*hevâ ve heveslerinde olanların*” ise haklarından gelinmesi emredilmektedir (A.Ş.S., 554/376). Yine bu tür bir belgede Rumeli Beylerbeyi pâyesiyle Anadolu’da eşkıya teftişine memur olan Ali Paşa’ya gönderilen emirde Macaristan üzerine sefere çıkılacağı ve bunun için bütün “*erbâb-ı tumar, dört bölük halkı, dergâh-ı mualla çavuşları, cebeciler, topçular, top arabacıların vesâir asker taifesinin sefer-i hümayuna gönderilmeleri ve bu hususa ihtimâm gösterilmesi*” (A.Ş.S., 554/378, 410) ve geride bir kişinin dahi bırakılmaması gerektiği bildirilmektedir (A.Ş.S., 554/546, 552).

Yukarıdaki emirlerin dışında Edirne, Gelibolu, Bursa, Biga Kütahya Sancakları ile Karaman Eyaletinden Haleb’e kadar bulunan kâdırlara ve iş erlerine gönderilen ferman ile Macaristan üzerine baharda çıkılacağı kesin olan seferde ihtiyaç duyulan ve “*Dîn-i Mübîn’de istihdam olunmak*” için ilk başta 6 akçe daha sonra 4 akçe artırma ile “*ebnâ-yı sipahiyandan 3000 nefer serdengeçti yazılması*” emrolunmuştur. Serdengeçti yazılanların eğer “*serdengeçti oğullarından olmayub kuloğlu ve askerî evladlarından olup darbe ve harbe kadir olan ve yazıldıktan sonra bir sene tamamına değin hizmet eylediklerinden sonra*” başlangıçtaki ve sonraki artırma ile sefer sonunda tezkireleri verilmek şartıyla 3000 nefer serdengeçti yazılması ve baharda sefer-i hümayuna gelmeleri hususunda gerekli özenin gösterilmesi emredilmiştir (A.Ş.S., 554/507, 508).

Yeni asker yazılması konusunda Afyonkarahisâr Sancağına gönderilen bir başka fermanla ise Macaristan’dan “*intikam almak için*” çok sayıda

askere ihtiyaç bulunduğu bu baharda görev yerlerinde mevcut bulunmak üzere günlük 8 akçe ile toplam 3000 nefer cebecinin yazılması emredilmiştir. Bu amaçla gönderilen görevliler aracılığıyla kazalarda “*cege ve harbe kadir*” ve kendi isteğiyle cebeci neferi yazılmak isteyenlerin cebeci yazılması gerektiği bildirilmiştir (A.Ş.S., 554/590). Ayrıca “*Anadolu’nun orta kolunda bulunan oturak, korucu ve emeklilerin dahi asîtâne-i saadetin (İstanbul) muhafazasına gönderilmesi ve bir ferdin dahi evlerinde bırakılmaması*” de emredilmiştir (A.Ş.S., 554/422, 369, 370). Bu konuda daha sonra gönderilen fermanda asker tedariki gerekli olduğu ve bundan önce sefer için kendi rızalarıyla günlük 8 akçe ile cebeci yazılanların “*bedergâh*¹ (Sertoğlu, 1986, s. 41-42) *olmalarına mani olmayıp evlerinde bekletilmeyip zabitleri aracılığıyla*” görev yerlerine gönderilmesi ve bu konuya gerekli önemin gösterilmesi istenmektedir (A.Ş.S., 554/594).

Fakat bir müddet sonra gönderilen bir başka fermanla kendi rızalarıyla günlük 8 akçe ile cebeci yazılmak isteyenlerin yazılmasına şehir halından bazı kişilerin engel olduğu anlaşılmaktadır. Bununla ilgili gönderilen emirde cebeci yazılmak isteyenlere kimsenin müdahale ettirilmemesi ve cebeci yazmaya memûr olan görevlilere yardım edilmesi böylece fazla miktarda cebeci yazılması için herkesin elinden geleni yapması gerektiği tembih edilmektedir (A.Ş.S., 554/595).

Serdengeçti yazılanların bazen görevden kaçtıklarını Anadolu’daki kâdırlara gönderilen fermânlardan anlaşılmaktadır. Serdengeçti yazılıp firar edenlerin yakalanması ve divân-ı hümayuna gönderilmesi gerektiği bildirilmektedir (A.Ş.S., 554/421). Daha sonra gönderilen bir başka fermanla Afyonkarahisâr Sancağı’nda yeni yazılan “*serdengeçti ve cebeci taifesinin*” vilayet ve reayaları olmadığı, köy köy gezip halkı rencide ettikleri anlaşıldığı, ayrıca serdengeçti ve cebeci yazılanlarla diğer yeniçeri ve cebeci taifesinin de memur oldukları bölgelere bir an önce gönderilmesi gerektiği bildirilmektedir. Yeni yazılan serdengeçti ve cebeci taifesinden memur oldukları yerlere gitmeyip üç gün geçtiği halde evinde bulunmaları halinde bunların yakalanması ve kalebind edilmesi, ayrıca isim ve sicillerinin yazılarak İstanbul’a gönderilmesi gerektiği bildirilmektedir (A.Ş.S., 554/543, 545, 416, 535).

Gönderilen emirlerde sadece askerlere değil onların başındaki ağalarına da tehditler yağdırılmıştır. Bu fermanlarda, memur oldukları sefere git-

---

¹ Bedergah; Acemi ocaklarında hizmet görenlerin belli bir zaman sonunda yaya kapıkulu ocaklarına alındığını bildiren bir tabirdir. Buna kapıya çıkmakta da denirdi. Yaya kapıkulu ocaklarına bedergah suretiyle İstanbul ve Gelibolu acemi ocaklarından, Bostancı ocağından, Galata ve İbrahim Paşa saraylarının hizmet bölüklerinden ve gönüllü yeniçerilerden erler alınırdı.

meyen ya da görevli askeri cepheye göndermekle yükümlü oldukları halde göndermeyen ağaların ve bunların başlarında olanların, bunlardan başka ayrıca fesat ve şekâvetleri görülenlerin yakalanıp “*kalebend*” edilmesi emredilmektedir (A.Ş.S., 554/415). Sefere gitmeyip firar edenlerin şiddetli akıbeta müstahak oldukları bildirilirken dikkati çeken bir nokta da firar edip evlerinde bulunanların haklarında lazım gelenin ertelenmeden yapılması fakat bu bahane ile kanunsuz iş yapılmamasının emredilmesi olmuştur (A.Ş.S., 554/501).

Bu konularla ilgili pek çok fermanın peşpeşe gönderilmesi konunun önemini göstermesi bakımından dikkate değer olabileceği gibi idarecilerin ve sefere gitmeleri gereken askerlerin emirlere pek uymadığını da akla getirebilir.

Macaristan’a yapılacak sefere gitmeleri gerekirken gitmeyenler hakkında yukarıdaki emirlerin dışında daha pek çok ikaz, tembih ve tehditlere rağmen bir türlü çıkılacak olan Macar seferi için memur oldukları bölgelere gitmeyenlerle ilgili tehditlerin derecesi her fermana daha da artmaktadır. Bu konuda gönderilen bir fermana Afyonkarahisâr’dan memur oldukları sefer görevine gitmeleri gerekirken evlerinden ve yurtlarından henüz ayrılmamış askerlerin evlerinde bulunduğu bu kişilerin eskiden olduğu gibi açıkça zelil görülmeleri ve konaklarının harap ettirilmesi emredilmekte iken (A.Ş.S., 554/414), daha sonraki bir fermana bu konuda gerekli hassasiyet ve ihtimamı göstermeyenlerin “*askerlikle alâkaları olmadığı muhakkak olmağla sefer-i hümayuna gitmeyenlerin asker kıyafetinde gezdirilmemesi ve muhâlefet üzere olanların yakalanıp habs ve kalebend edilerek isim ve resimlerinin huzura gönderilmesi*” emredilmekte ve bölgede ortaya çıkan yol kesici eşkıyalar ve kapısız köy köy gezen levendât² (Pakalın, 1983, s. 358-359, Sertoğlu, 1986) taifesinin yakalanması emredilmektedir (A.Ş.S., 554/418).

Bazı sipahi, yeniçeri, cebeci askerleri ile yeni yazılan serdengeçtilerden bazılarının ise seferden kaçıp kendi kazâlarına geldikleri ve karışıklık çıkardıklarının anlaşıldığı, bu kişilerin yakalanarak diğerlerine “*ibret için*” cezalarının verilmesi ve kalebend edilmesi gerektiği bildirilmiştir (A.Ş.S., 554/461).

---

² Levend; İtalyanca “doğulu” manasına gelen Lavantino’dan gelmektedir. Osmanlı Devleti’nde XVII. yüzyıl başlarında Sarıca, Sekban kuvvetleriyle beraber beylerbeyi maiyetinde toplama bir sınıf süvari olarak hizmete başladıktan sonra önem kazandılar. Bunlar bir vezir veya beylerbeyi kapısında hizmet ederler, efendileri makamından azledilince bunlar da boş kalır ve yeni bir yere kapılanıncaya kadar başıboş bir halde bilhassa Anadolu’da eşkıyalık ederlerdi.

Osmanlı Devleti'nde uzun süren savaşlar boyunca bir çok insan evinden, ailesinden uzak kalmış bu durumdan istifade etmek isteyen fırsatçılar da zaman zaman görülmüştür. Fakat devletin bu gibilere karşı tedbirler aldığı görülmektedir. Mesela Anadolu'da eşkıya teftişine memur olan Ömer Paşa'ya gönderilen bir fermanla Anadolu'da sefere gitmeye memur olduğu halde bu görevine gitmeyen züema ve tımar erbabından bazılarının bulunduğu yerlerde "harçlıkçı fermanları" yok iken "harçlıkçı"³ (Sertoğlu, 1986, s. 136) adıyla fermansız şekilde görevli oldukları kışlaklarından kaçıp evlerine döndükleri duyulmuş olduğu, ellerinde harçlıkçı fermanları olanların evlerinden ihraç edilip görevli oldukları mahallere gönderilmesi hususunda gerekli titizliğin gösterilmesi ve bundan başka yol kesen eşkıyaların da ele geçirilmesi ve bu konuda gereği gibi ihtimamın gösterilip kanunsuz olarak kimseye haksızlık edilmemesi istenmektedir (A.Ş.S., 554/579).

II. SEFER İÇİN HALKTAN TOPLANAN VERGİLER

Osmanlı Devleti'nin Afyonkarahisâr'da halktan asker talepleri dışında ekonomik anlamda da talepleri olmuştur. Bilindiği gibi Osmanlı toplum yapısının en önemli kesimini "reaya" oluştururdu. Reayanın bir takım hizmetleri yapmak veya onun yerine "Raiyetlik Rüsûmu" denilen bir vergi veya vergiler topluluğunu devlete ödemek zorunluluğu bulunmaktaydı (Kütükoğlu, 1994; İnalçık, 1995). Bu anlamda Osmanlı Devleti'nde halkın ödemekle yükümlü olduğu iki türlü vergi vardı.

1) Rüsüm-ı şer'îye; dini kurallar tarafından emredilen vergiler,

2) Rüsüm-ı örfiye; hükümdar tarafından vazedilen ve bütün halkın ödemesi gereken vergilerdir (Nedkoff, 1944, s. 617).

Çalışmamızın amacı vergi uygulamaları olmadığından öşür, cizye, haraç gibi şeri vergilerden ziyade örfi vergiler arasında bulunan ve özellikle olağanüstü durumlarda halkın vermekle yükümlü olduğu vergiler üzerinde durmaya çalışacağız.

Halkın, devletin içinde bulunduğu bu seferlerden maddi ve manevi çok fazla etkilendiği muhakkaktır. 1684 yılında çıkılan Macaristan seferi sebebiyle halktan sürekli vergiler toplanmış, var olan vergiler arttırılmış veya yeni vergilerin konulmuştur. Toplanan vergilerin halka yüklediği maddi külfeti ortaya koymak amacıyla sefer için halktan toplanan vergilerin neler olduğunu açıklamak yerinde olacaktır.

---

³ Harpte bulunan tımarlı sipahilerin dirliklerinden hasıl olan geliri alıp getirmek üzere gönderilen kimselere denilmektedir.

a) Avâriz Vergisi

Avarız vergisi; Osmanlı Devletinde Tanzimat Fermânının ilanına kadar olağan üstü durumlarda bilhassa savaş hallerinde harp masraflarını karşılamak için halkın doğrudan devlete vermeğe mecbur tutulduğu her türlü hizmet, eşya ve para şeklindeki vergiye verilen isimdir (Barkan, 1997; Ergin, 1936; Ergenç, 1981; Sahillioğlu, 1969). Tespit edilen avarız vergisi mahalle halkının ortaklaşa karşılaması gereken para olup mahalledeki bina sayısına göre bölüştürülerek toplanmakta idi (Ergin, 1936; Ergenç, 1981).

Bilindiği gibi avâriz hânesi gerçek bir hâne olmayıp itibâri bir vergi hânesidir. Vergi alınacak yerin iktisadi ve beşeri durumuna göre belirlenen bir rakamdır. Vergi verebilecek durumda olan hânelere *avâriz hânesi* denirdi. Sayımlarda, çalışan veya para kazanan, vergi vermeğe gücü yeten kimse-ler avâriz hânesine dahil edilmiştir. Bekarlar da (mücerred) avâriza dahildir. Her kazâda muafıların (imam, hatip, müezzin, kâdı, seyyid, sipahi, sipahioğulları vb.) sayıları da kaydedilir ve bunlara *hâne-i gayr-i avâriz* denirdi. Avâriz Hânesi beş, on, on beş, veya daha fazla (eş ve çocuklardan oluş-şan) gerçek haneden oluşabilirdi. Avâriz hânesine dahil olan gerçek hane sayısı ne kadar çok olursa hane başına düşecek vergi miktarı azalır. Tersine olursa hane başına düşen vergi miktarı artmakta idi (Öztürk, 1997). İncelenen belgelerde bu dönemde Afyonkarahisâr’da dört piyade hanesinin bir reaya hanesi olduğu belirtilmiş ancak avarız hanesinin kaç gerçek hane ettiği ile ilgili kesin bir rakam telaffuz edilmemiştir (A.Ş.S., 554/584).

Avarız akçesi karşılığı hizmet etmek veya eşya ve zahire vermekte mümkündü. Afyonkarahisâr’da avarız akçesini ve türlü hizmet ve mükellefi-yetleri yerine getirmekte zorlanan halkın borçlarını temin için vakıflar kurulmuş (A.Ş.S., 554/3, 114, 324, 497)⁴ bu sayede kurulan vakıflar ihtiyaç sahiplerine borç para da vermişlerdir (A.Ş.S., 554/3).

İncelenen dönemde Afyonkarahisâr şehrinden toplanan avarız vergi-si miktarı ile ilgili 1685 senesine ait olmak üzere kazâdaki her hâneye 8 kuruş ve emekli neferinin herbirine 11 sümün isâbet ettiği bildirilmektedir. Bu vergiyi toplamaya memur olan ağaya verilen deftere göre “*mâl-ı miriye 1295 kuruş, 70 kuruş ağalık, 20 kuruş etmeklik, 42 kuruş baş akçesinden bâki kalan ve 60 kuruş neferât kesbinden mahkeme harcıyla birlikte her hâneye*”

⁴ Akmesjid mahallesi avarız vakfına 91 kuruş vakfedilmiş; Çavuş-oğlu Mahallesinin avarız vakfından aynı mahalleden Kör Ömer’in yirmi kuruş borç almış; İmaret mahallesinden Hüseyin kızı Elif hatunun mahalle avarızına tahtâni(tek katlı) bir oda, bir su çeşmesi, bir miktar havlu vakfedilmiş; Sinan Paşa mahallesinde sakin Ömer kızı Rahime isimli hatunun iki katlı ve tek katlı üç menzilin çeşme ve meyve ağaçları ve diğer ağaçlarla vefatından sonra avâriz vakfına vakfetmiştir.

paylaştırılıp toplanan avarız vergisi Afyonkarahisâr mahalleleri için toplam 492 kuruş olarak tespit edilmiştir. Aynı yıl için avarız hanesi sayısı Afyonkarahisâr kazasında 61,5 ve nefer sayısı 108, köylerinde 1004 kuruş avarız vergisi, hane sayısı ise 125,5 ve nefer sayısı 313 olarak tespit edilmiştir (A.Ş.S., 554/449).

1686 senesinde Afyonkarahisâr Sancağına ve kazâları olan Sincanlı, Sandıklı, Şuhud, Çol-abad, Karamık, Çay, Bolvadin, Nevâhi Barçınlı, Barçınlı ve Oynaş kâdılarına gönderilen fermanla *mevkûfat defterlerinde* (Sertoğlu, 1986, s. 223). Afyonkarahisâr kazâsının avâriz hanelerinin 162,5 hane 1 rub‘, Çol-abad kazâsının 32,5 hane, Bolvadin kazâsının 21 hane ve diğer kazâların toplam 823,5-1 rub‘ avâriz hâneleri olduğu ve 1685 senesine ait olmak üzere her bir hânedan 500 akçe *kürekçi bedeli* avârizleri alınması emredilmiştir (Sertoğlu, 1986; A.Ş.S., 554/420, 571)⁵. Ayrıca her neferden alınan 100 akçeden 174,5 akçe *bedel-i mütekâidin* akçeleri, Nevâhi Barçınlı kazâsından 24 haneden, Barçınlı kazâsından 18,5 haneden, Oynaş nahiyesinden 7 hane 3 rub‘dan toplam 49,5 ve 1 rub‘ hânedan 500 akçe *kürekçi bedeli* avârizlerin de alınmasının emrolunduğu görülmektedir (A.Ş.S., 554/447).

Yine 1686 senesine mahsûb olmak üzere Afyonkarahisâr kazâsına ferman olunan avarız her haneye 6,75 kuruş para isâbet edip tahsile tayin olunan Ağa’ya verilen mir-i malı 100 nefer akçesiyle 1845 kuruş ve 70 kuruş da mübâşeret olmak üzere toplam 1910 kuruş olup bundan başka mübâşirin memuriyetine 28,5 kuruş ve Ulu Murad ile Könbe(?) köylerinin 1685 senesi avarızları için 28,5 kuruş ve 65 kuruş harç-ı mahkeme ve 10 kuruş hüddâm-ı mahkeme olmak üzere toplam 2050 kuruş olup bundan önce Abdurrahman Efendi’ye emânet edilen 300 kuruşun 90 kuruşu masraf olarak alınıp 210 kuruş kaldığı “*meblağ-ı mezkûrun mevcut olan hâneye ve avârizi toplayacak olan ağaya teslimden sonra hâne başına 2’şer kuruş alınması*” emredilmektedir. 1686 senesinde Afyonkarahisâr kazâsından alınan toplam avarız vergisi ise 388,125 kuruş, hane sayısı 57,5 ve nefer sayısı 109 olarak tespit edilmiştir. Yine aynı yıla ait köylerden toplanan avarız vergisi toplam 887,625 kuruş, hane sayısı 130 nefer sayısı 315 olarak tespit edilmiştir (A.Ş.S., 554/584)⁶.

⁵ Osmanlı Devletinde para birimi kuruş olduktan sonra 1 kuruş=120 akçe; 40 para=1 kuruş; 1 akçe=3 pul, 1 para =3 akçedir. İncelediğimiz belgelerde buğdayın 1 kilesi (=25,6 kg.) = 1 kuruş (= 120 akçe)’dur.

⁶ Bu konuda “*Her haneye 5,75 kuruş hesab olunub ancak bundan önce Abdurrahman Efendi’nin topladığı 300 kuruşdan 210 kuruş kalub meblağın mevcut olan her haneye 1’er kuruş avarızcı ağaya teslim olduktan sonra 6,75 kuruş her haneye verilmek üzere hesap olunmuşdur*” denilmektedir.

1685 senesinde Afyonkarahisâr mahallelerinden toplanan avarız vergisi toplam 492 kuruş olarak tespit edilmiştir. Aynı yıl için avarız hanesi sayısı Afyonkarahisâr kazasında 61,5 ve nefer sayısı 108'dir. Köylerden toplanan avarız vergisi ise 1004 kuruş, hane sayısı ise 125,5 ve nefer sayısı 313 olarak tespit edilmiştir (A.Ş.S., 554/449, 584).

1686 senesinde Afyonkarahisâr kazasından alınan toplam avarız vergisi 388,125 kuruş hane sayısı 57,5 ve nefer sayısı 109 olarak tespit edilmiştir. Yine aynı yıla ait köylerden toplanan avarız vergisi toplam 887,625 kuruş, hane sayısı 130 nefer sayısı 315 olarak tespit edilmiştir (A.Ş.S., 554/584). Rakamlardan da anlaşılacağı üzere 1686 yılında toplanan avarız vergisi miktarı, hane sayısı ve nefer sayısı bir yıl önceki yılın vergi, hane ve nefer sayısına göre azalmıştır. Dolayısıyla hane başına düşen vergi de azalmıştır.

Avarız vergisi ile ilgili Anadolu Eyaletine gönderilen bir belgede 1685 senesine ait olmak üzere kıbtıyan taifesinin Müslüman olanlarından bedel-i avarız olarak 1,5 kuruş ve gayrimüsliminden 3'er kuruş alınması ve *Kara Yağmurlu* ve *Mağrifetlü* taifesinden dahi avâız bedeli olarak 1,5 kuruş ile 2 sümün alınması ve adı geçen taifenin bennak, ağnam rüsûmu ile Ermenilerin ödemesi gereken avâız ve diğer vergilerin eskiden olduğu gibi zamanını geçirmeden toplanması emredilmektedir (A.Ş.S., 554/514). Yine 1686 senesine ait olmak üzere Gürcülerden 875,5 bedel-i avâız hanelerinin her bir hanelerinden 500 akçe alınması emredilmektedir. Gürcülerin avâız bedelleri ve 1740 müttekâidin için 100'er akçe avâız mevkufat defteri gereğince tahsil ettirilmesi ve defterin hilâfına kimseye haksızlık edilmemesi ve bundan başka gönderilen mübaşirin, emeklinin her bir hanelerinden 50 akçe alması bundan daha fazla bir akçe ve bir habbe aldırılmaması mîri için alınan akçenin 110 akçesinden 1 aynî esedî kuruş (Sertoğlu,1986, s. 101) aldırılıp daha çok aldırılmaması tembih edilmiştir (A.Ş.S., 554/568).

Afyonkarahisâr'da halktan haksız yere avarız vergisi istenmemesi ile ilgili idarecilere sıkı tembihlerde bulunulmuştur. Ancak buna rağmen halka haksızlık yapıldığında yapılan bu haksızlıkların arz-ı hâl ile İstanbul'a bildirildiği ve bu insanların haklarını aradıkları anlaşılmaktadır. Mesela Afyonkarahisâr'a tabi Çakır köyü ahali Divân-ı Hümayuna arz-ı hâl gönderip "*bizim karyemiz üzerinde bir buçuk avarız hanesi olub her sene üzerimize edâsı lazım gelen avâız ve sâir emr-i şerif ile vaki olan tekâlîfi edâ idüb kusurağımız yoğiken hilaf-ı şer*" rahatsız edildiklerini haber vermişlerdir. Bunun üzerine idarecilere, Çakır köyü ahalisinden, ödemeleri gereken bir buçuk hane "*avarız ve tekâlîf-i saireyi deftere fazla ve noksan gelmemek üzere toplanması ve halkın hilaf-ı defter rencide ettirilmemesi*" (A.Ş.S., 554/506) emredilmiştir.

Halka haksızlık yapılmaması ile ilgili gönderilen emirlere uymayarak Afyonkarahisâr Sancağı'nda yol kesen ve eşkıyalık yapan Genç Hüseyin ve Behlül oğlu Türkmen ve Küçük Sipahi isimli kişinin kardeşi Osman adlı şakilerin, Afyonkarahisâr Sancağında kanunsuz olarak avarız vergisi topladıkları anlaşılmaktadır. Bu haksızlığın önlenmesi için şehrin mütesellimine gönderilen emirle adı geçen şakilerin yakalanıp İstanbul'a gönderilmesi emredilmiştir (A.Ş.S., 554/473).

Gönderilen emirlerde 1685 senesi yada 1686 senesine ait olmak üzere bu vergilerin toplanmasının emredilmesi, Osmanlı Devletinin içinde bulunduğu zor durumu göstermesi bakımından önemli olup, avarız vergisinin bu dönemlerde sürekli toplanan bir vergi halinde bulunduğunu göstermektedir.

b) Sürsat Bedeli

Sürsat Bedeli; Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan önce savaş zamanlarında halktan "*tekalif-i harbiyye*" şeklinde alınan şeylerdir. Ordu sefere giderken civar köyler halkı ordunun geçeceği yollara hayvan, buğday, arpa, mısır, yulaf gibi maddeler getirmek ve bunu rayiç üzerinden satmak ile mükelleftiler. Sürsat olarak alınan şeyin bedeli hemen verilmez, hatta bazen hiç verilmezdi. Sonraları bu mecburiyet karşılığında muayyen bir vergi alınmaya başlandı ki bu verginin adı "*sürsat akçesi*" veya "*sürsat bedeli*" idi. Halkın devlete sattığı zahireye ise "*sürsat zahiresi*" denilirdi (Pakalın, 1983, s. 300; Sertoğlu, 1986, s. 319).

Sürsat vergisi ile ilgili Afyonkarahisâr Sancağındaki kâdıllara gönderilen fermanda, düşman üzerine çıkılacak seferin muhakkak olduğu ve sefere memur olan yeniçerilerin vesâir kapı kullarının 1685 senesine ait olmak üzere *mevkûfat defteri* sûreti gereğince arpanın kilesi 40 akçe, buğdayın kilesi 90 akçe, koyun'un tanesi 200 akçe, sade yağın kıyyesi 30 akçe, balın kıyyesi 25 akçe, odunun arabası 70 akçe, samanın kantarı 30 akçeye olmak üzere toplam 3787 akçe 1 rub' *sürsat bedelleri* toplanması ve "*dâhil-i hazine-i âmire*" ettirilmesi bu konuda çok fazla ihtimam gösterilmesi istenmiştir. Ayrıca toplanan akçelerin her 110 akçesinden 1 aynî esedi kuruş alınması, daha fazla talep edilmemesi tembih edilmiştir (A.Ş.S., 554/420).

Yukarıdaki tarihten bir yıl sonra, 1686 senesinde, Afyonkarahisâr Sancağında sürsat bedeli olarak toplanması ve "*der-hazine*"si lazım ve mühim olan "*ayn-ı sürsât*" bedeli olarak tespit edilen fiyatlar şu şekildedir; arpanın kilesi 40 akçe, buğdayın kilesi 91 akçe, koyun'un tanesi 200 akçe, koyun yağının kıyyesi 30 akçe, balın kıyyesi 20 akçe, odunun arabası 70 akçe, samanın kantarı 30 akçe olmak üzere toplam 3870 esedi kuruş sürsat bedeli-

nin “*vakt-i zamanıyla*” toplanması ve “*hazine-i amire*”ye gönderilmesi ve bu bahane ile kimseye haksızlık edilmemesi bildirilmiştir. Bu emir üzerine, toplanması gereken arpanın 1000 kıyyesi 40.000 akçe, buğdayın 150 kıyyesi 12.500 akçe, koyunun 100 adedinin değeri 20.000 akçe, diğer resimlerin değeri ise 300 akçe olarak tespit edilmiştir (A.Ş.S., 554/571).

1685 ve 1686 senelerine ait olmak üzere Afyonkarahisâr’dan toplanan “*bedel-i sürsat*”ın 1685 senesindeki miktarı merkez mahalleler için 580 kuruş, köylerden 556 kuruştur. Bir yıl sonra 1686’da mahallelerden toplanan “*bedel-i sürsat*” 601 kuruş, köylerden toplanan 497,5 kuruştur (A.Ş.S., 554/419-581). Anlaşılabacağı üzere şehir merkezinden toplanan sürsat bedeli artarken köylerdeki miktar düşmüştür. Osmanlı Devleti klasik döneminde “*sürsat zahiresi*” olarak alınan ürünün parasını ödediği halde, bu tarihlerde “*bedel-i sürsat*”ın sürekli bir vergi haline geldiği anlaşılmaktadır.

c) *Nüzûl Bedeli*

*Nüzûl*ün kelime manası konaklamaktır⁷ (Sertoğlu, 1986, s. 221-222). Osmanlı orduları sefer için harekete geçmeden önce menzillerin bulunduğu yerlerdeki idari ve kazaî amirlere merkezden hükümler gönderilerek rayiç üzerinden zahire tedarik edilmesi ve asker için menzillerde hazır bulundurmaları bildirilirdi. Köylü, zahiresini mutlaka menziller için satmaya mecburdu. Buna *sürsat usulü* denirdi. Böyle zamanlarda hazırlanan zahireye *nüzul zahiresi* denilirdi. Bundan başka bir emin tayin olunur ve kendisine bolca para verilip dolaşip zahire tedârikine memur edilirdi. O da aldığı zahireyi menzillerde hazır bulundururdu. Bu işi yapan kişiye ise *nüzul emini* denilirdi (Pakalın, 1983, s. 710; Sertoğlu, 1986, s. 221-222).

Afyonkarahisâr Sancağı kazalarının 1685 yılına ait Nüzul bedeli ile ilgili bilgilere ulaşamadık. Ancak kazada 1686 senesinde 873,5 menzil hanesi olup aynı seneye ait olmak üzere nüzul vergisinin toplanması ile ilgili emir gönderildiğinde mevkufat defterine göre menzil hanelerinin her bir hanesinde 600 akçe alınması ve ayrıca her bir haneden 30 akçe aldırıp bundan fazla alınmaması bildirilmiştir. Bundan başka tahsil olunan akçenin 110 akçesinden 1 aynî esedî kuruş alınması daha fazla aldırılmaması emredilmektedir (A.Ş.S., 554/589).

---

⁷ Hareket halinde bulunan bir ordu veya kervan günlük yol gittikten bir menzile varır ve konaklardı. Konaklanan yer genellikle bir kasaba veya köy, bu olmadığı takdirde muhafazalı bir kervansaray olurdu. Menzillerin birbirine mesafesi arazi vaziyetine göre değişir ve en seyrek yerlerde yaya olarak bir günde yürünebilecek mesafeden yani yaklaşık 35-40 km.’den fazla olamazdı.

İncelenen belgelerden 1686 senesine ait olmak üzere Afyonkarahisâr Sancağından toplanması emredilen nüzûl bedelinin hane başına 7,5 kuruş isabet ettiği anlaşılmaktadır. Bu yıla ait olmak üzere Afyonkarahisâr kazasından toplanan nüzul bedeli 483,75 kuruş, hane sayısı 64,5, köylerden toplanan nüzul bedeli 1042,5 kuruş, hane sayısı ise 139 olarak tespit edilmiştir (A.Ş.S., 554/593). Anlaşılan bu yıllarda sürsat usulünde olduğu gibi nüzul bedeli de sürekli toplanan bir vergi haline gelmiştir.

d) Subaşılık Vergisi, İhtisab Vergisi ve Diğer Vergiler

Osmanlı Devleti'nde inzibat işlerine bakan görevliye *subaşı* denirdi. Sancakbeyinin özel ücretli adamı olmasına karşılık kâdının emrinde çalışırdı. Subaşılar asayiş sağlamaya çalışıyorlardı. Subaşılar görevlerinin karşılığı olarak huzuru bozanları yakalattırıyorlardı. Subaşılar görevlerinin karşılığı olarak "subaşılık maktu" alırlardı. Subaşılar mahkemelerle yakın ilgisi vardı. Mahkeme kararlarını tatbik eder, hapsine karar verilen kişileri hapseder, hapisaneye nezaret eder, cezaları uygular ve ceza ile ilgili vergileri toplarlardı. Subaşılık maktu vergisi istendiğinde ellerinde indirim fermanları bulunanlar ve avarız vergisi vermeme hakkına sahip olanlar subaşılık vergisi vermemişlerdir (Özkaya, 1985; Sertoğlu, 1986).

Subaşılık vergisi ile ilgili bir belgede 1685 Afyonkarahisâr reayaları ittifaklarıyla her köyün tahammüllerine göre paylaştırılan (A.Ş.S., 554/456) ve Mütesellim Mehmed Ağa'ya verilen subaşılık vergisi 883 kuruş iken yine 1685 yılında toplanan subaşılık vergisi ise 850 kuruştur. 1686 senesinde toplanıp mütesellim Hacı Hüseyin Ağa'ya verilen subaşılık miktarı 881,5 kuruş olarak tespit edilmiştir (A.Ş.S., 554/582). Anlaşılabacağı üzere subaşılık vergisi 1686 yılında 1685 yılında göre çok az da olsa azalmıştır.

İhtisab; Osmanlı Devleti'nde belediye geliri olarak damga, tartı, ölçü, panayır ve *pazar resmi* adı altında alınan vergi ile hile yapan esnaftan alınan para cezalarının genel adıydı (Sertoğlu, 1986). Afyonkarahisâr'a gönderilen bir belgede; ihtisab resminin valilere gelir kaydolanmak üzere "*kanûn-ı kadîm*" üzere seneliği toplam 1000 kuruş olup 1685 Kasım ayının başından 1686 senesinin Şubat ayının sonuna kadar dört ay için 61 kuruş 2'şer sümün olup geri kalan sekiz ay için 90 kuruş 1 zolata olduğu "*mâl-ı maktu'ları edâ etmek üzere*" Kasım ayının başında toplamak için Ahmed Bey'in tayin olunduğu bildirilmiştir. Bu kişinin bölgeye ulaştığında kendisine yardım edilmesi ve geçmiş senelerde tahsil edildiği şekilde "*resm-i ihtisab*" yine kanun üzere toplanılıp kanunsuz iş yapılmamasının tembih edildiği görülmektedir (A.Ş.S., 554/559).

Halkın haksız talep edilen vergilere karşı haklarını aradıklarını yukarıda ifade etmiştik. Bu anlamda Afyonkarahisâr kazâsına tabi Bayat ve Nevahi Barçınlı halkı İstanbul'a arz-ı hâl gönderip her sene üzerlerine “*edâsı lazım gelen tekâlîfi kanûn-ı defter gereğince edâ*” ettiklerini ve kusurları olmadığı halde halen mir-i miran, mir-liva, subaşı ve mütesellimlerin kendilerini “*bilâ-emr-i şerif tekâlîf-i şakka talebiyle rencide ve teaddi*” ettiklerini bildirip adı geçen idarecilerin bu uygulamadan men edilmesini istemişlerdir. Cevap olarak gönderilen emirde Bayat'ın ve Nevahi Barçınlı'nın menzil köylerinden olması sebebiyle “*hilaf-ı şer' ve kanun bilâ-emr-i şerif tekâlîf-i şakka talebiyle rencide*” ettirilmemeleri hususu mütesellime tembih edilmiştir (A.Ş.S., 554/475, 476).

Yukarıdaki vergilerin dışında 1686 senesinde şehirden toplanan bir başka vergi ise “*zahire-baha*”dır. Afyonkarahisâr mutasarrıfı olan fakat bu tarihten sonra Anadolu müfettişliği görevine getirilen “Ömer Paşa'nın serdarı ve Paşa hazretlerinin Afyonkarahisâr'da olan atlarının zahireleri için “*kazanın ahâlilerinin ittifaklarıyla her köyün tahammüllerine göre*” paylaştırılan 480,5 kuruş halktan toplanmıştır. Toplanan bu para Afyonkarahisâr Sancağı mütesellimi kâim-makamı olan Hacı Bey'e teslim edilmiştir (A.Ş.S., 554/573).

Yine 1686 senesinde Saadetli Müfettiş Ömer Paşa hazretlerine ait olmak üzere mahallelerden toplanan salyane miktarı ise 1936 kuruştur (A.Ş.S., 554/493). Ayrıca eşkıya teftişine memur olan Ömer Paşa'nın ihtiyaçları için şehrin mahallelerinin durumlarına göre paylaştırılan ve adı yazılmayan bir diğer verginin 2355 kuruş olduğu anlaşılmaktadır (A.Ş.S., 554/494). Bu vergilerin dışında 1686 senesinde “*vilayet harcı*” adıyla Afyonkarahisâr kazasından 339 kuruş, köylerden ise 222 kuruş toplandığı görülmektedir (A.Ş.S., 554/419) ki aynı yıl içinde başta avarız, sürsat, nüzul vergileri olmak üzere halktan beş altı çeşit verginin tahsil edildiği anlaşılmaktadır. Takdir edileceği üzere toplanan bu vergiler halkı ekonomik olarak son derece sıkıntıya sokmuştur.

SONUÇ

Osmanlı Devleti, XVII. yüzyılın sonlarından itibaren gerilemeye başlamıştır. Devletin gerilemesinin sosyal, iktisadi, askeri ve siyasi olmak üzere bir çok sebebi bulunmaktadır. Bilindiği gibi 1683'de başarısızlıkla sonuçlanan II. Viyana Seferi ve 1699'da imzalanan Karlofça Antlaşması bütün Osmanlı mülküne menfi olarak tesir etmiş, tabiatıyla bu olumsuz etkiler sosyal, ekonomik ve siyasal alanlarda olmak üzere Afyonkarahisâr şehrinde de kendini hissettirmiştir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin sıkıntılı bir döne-

minde Afyonkarahisâr şehrindeki sosyo-ekonomik yapının oldukça değişken olması kaçınılmazdır.

Osmanlı Devleti'nin XVII. yüzyılda içinde bulunduğu savaşlar sebebiyle yüzyılın ikinci yarısında eyaletlerden gelen kuvvetler savaş alanlarında hayatlarını kaybetmişlerdir. Bu durum pek çok Osmanlı şehrini etkilediği gibi Afyonkarahisâr'ı da olumsuz etkilemiştir. Savaşların devletin ekonomisini büyük ölçüde zarara sokması sebebiyle bir çok yeni vergiler ihdas edilmiş, avarız vergisi gibi sadece olağanüstü durumlarda toplanan vergiler savaşların devamından dolayı bu dönemde sürekli hale gelmiştir. Haliyle bu durum halkın ekonomik yönden giderek zayıflamasına sebep olmuştur. Aynı dönemde şehirde asayişsizlik ve eşkıyalık hareketlerinin de başladığı anlaşılmaktadır. Bu hareketlere karşı tedbirler alındığı ve halkın zarar görmemesi için çaba sarfedildiği ve yöneticilere sıkı sıkıya tenbihlerde bulunulduğu sicillerdeki kayıtlardan anlaşılmaktadır.

XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Afyonkarahisâr dahil, bir çok Osmanlı şehrine gönderilen fermanlarda da görüleceği üzere hep tekrarlanan, daha önce gönderilen fermanın emirlerine –ki bu emirler arasında eşkıyanın yakalanması ve kalebend edilmeleri gerektiği, sefere memur askerin bir an evvel görev yerlerine gönderilmeleri, Macaristan'dan intikam almak için çok sayıda askere ihtiyaç duyulduğu, bunun için asker yazılması, halka haksızlık yapılmaması vs. sayılabilir- riayet edilmediğidir. Anlaşılan şehirlerdeki yöneticiler padişahın emirlerini yerine getirmemekte veya getirememekte idiler. Her iki durum da Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu zaafiyeti göstermesi bakımından önemlidir.

Son olarak bütün bu savaş hazırlıkları, Osmanlı Devleti'nin diğer büyük şehirlerinde olduğu kadar, Afyonkarahisâr'da halkı ekonomik ve sosyal yönden sıkıntıya sokmuş ve olumsuz etkilemiştir.

KAYNAKLAR

- Afyon Şer'iyne Sicili (A.Ş.S.), 554 numaralı şer'iyne sicilinin metin içinde gösterilen belgeleri.
- Ahmed Cevdet Paşa, (1994), *Tarih-i Cevdet (Osmanlı Tarihi)*, C. I, Üçdal Neşriyat, İstanbul.
- Barkan, Ö. L., (1997), *Avârız, İslam Ansiklopedesi*, C. II, Eskişehir.
- Danişmend, İ. H., (1972), *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. III, Türkiye Yayınevi, İstanbul.

- Ergenç, Ö., (1981) Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler, VIII. *Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, (11-15 Eylül 1976), C. II, TTK Yayınları, Ankara, s. 1265-1274.
- Ergin, O., (1936) *Türkiyede Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*, İstanbul Üniversitesi İktisat ve İctimaiyat Enstitüsü Yay., No: 3, İstanbul.
- Hammer, B.J.V., (1986), *Osmanlı Devleti Tarihi*, C. XII, Üçdal Neşriyat, İstanbul.
- İnalçık, H., (1995), Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu, *Bellekten*, C. XXIII, S. 92, (Ekim 1953), Ankara, s.575-608.
- Kütükoğlu, M. S., (1994), Osmanlı İktisadi Yapısı, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi I*, (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), İRCİCA Yayınları, İstanbul, s. 530-543.
- Mustafa Nuri Paşa, (1992), *Netayic ül- Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, (Yay. Haz. Neşet Çağatay), C. III-IV, TTK Yayını, Ankara.
- Nedkoff, B. C., (1944), Osmanlı İmparatorluğunda Cizye, (Çev. Şinasi Altundağ), *Bellekten*, C. VIII, S. 32, Ankara, s. 599-652.
- Özkaya, Y. (1985), *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Kültür ve Turizm Bakanalığı Yayını, Ankara.
- Öztürk, M. (1997), 1616 Tarihli Halep Avâriz-hâne Defteri, *OTAM Dergisi*, S. 8, s. 249-293.
- Pakalın, M. Z. (1983), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. II-III, MEB Yayını, İstanbul.
- Sahillioğlu, H. (1969), “Sıvış Yılı Buhranları”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 27, No. 1-2, s. 75-111.
- Sertoğlu, M., (1986) *Osmanlı Tarih Lügati*, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1983), *Osmanlı Tarihi*, C. III, 1 Kısım, TTK Yayını, Ankara.